

В самия край на мащабния си труд Марчело Гардзанити споделя, че дълголетните наблюдения върху славянските литератури (плод на преподавателски задължения, но и на научни интереси, както и на многолетно сътрудничество с най-авторитетната италианска енциклопедия Трессани именно по тези теми) са го подтикнали да се заеме с нелекия труд да илюстрира тяхното присъствие в цялостния европейски и световен литературен комплекс, където на тях често е гледано като на нещо маргинално спрямо западния културен канон, да постави в центъра на вниманието тяхното богатство и сложността на тяхното развитие (с. 461). Дали е успял? Според мен – да. С уговорката, че ако човек иска да прелисти този том отгоре-отгоре, с

идеята да си състави *някаква* представа или просто да си вземе изпита, не би успял – текстът просто не е податлив на бързо преглеждане (потвърждава го и обемът на настоящото представяне). Ако обаче иска да навлезе в материята и да задълбочи познанията си, тръгвайки от една солидна база и опирайки се на многобройните библиографски отпратки и на приложените в края на тома индекси, както и на удобната и много полезна хронология на цитираните автори и произведения (с. 467–514) – да, би успял и би получил много стимули за размисъл и преоценка, дори ако е специалист в тази област. За всичко това и за проявената впечатляваща ерудиция авторът заслужава благодарността на славистиката както в Италия, така и извън нея.

Красимир Станчев
Трети Римски университет (Senior)
krassimir.stantchev1@gmail.com

МОНАСТИРСКИТЕ БИБЛИОТЕКИ В ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ЗЕМИ И РУСИЯ ПРЕЗ XIV–XVI ВЕК.

Доклади от Международната научна конференция, 26–28 април 2021 г.
Отговорни редактори Марко Скарпа, Елена В. Белякова,
Татяна В. Пентковска. София, 2022 (Кирило-Методиевски студии, 32).
385 с. ISSN 0205-2253; ISBN 978-954-9787-53-5;
978-954-9787-54-2 (online)

През 2021 г. в Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките (КМНЦ) се проведе международна научна конференция (в онлайн формат) на тема „Манастирските библиотеки в южнославянските земи и Русия през XIV–XVI в.“. Тя беше организирана в рамките на научния проект със същото название, финансиран от

Фонд „Научни изследвания“, с ръководител доц. д-р Марко Скарпа, съвместно с научния съвет „Роль религии в истории“ на Отдела за историко-филологически науки на Руската академия на науките. В конференцията взеха участие 39 учени от България, Гърция, Италия, Сърбия, Чехия и Русия. В своите уводни думи към тома с материалите от

конференцията Марко Скарпа (КМНЦ) изтъква важността на изследванията, посветени на манастирските библиотеки през XIV в., тъй като това е „век на извънредно културно развитие, „разцвет“ на България и на славянските Балкани“, средище на този разцвет са били манастирите, повлияни от исихастските аскетични тенденции.

Томът обхваща 21 статии, които представят разностранни аспекти на проучванията върху манастирските библиотеки, съхраняваните в тях ръкописи, копистите, работили в скрипториите, и писаните или преведените от тях произведения. Поднесена е нова информация за книгохранилищата на манастира „Св. Екатерина“ на Синайския полуостров, на атонските манастири Хилендар, Зограф, „Св. Панталеймон“ и „Св. Павел“, за Дечанския манастир, както и за някои манастирски книжовни центрове в руските земи – Троице-Сергиевата лавра, Кирило-Белозерския и Йосифо-Волоколамския манастир и др.

Книжовната дейност в сръбските земи през XIV в. е темата на статията на Мария Рипаранте (Болоня) „An Overview of the Main *Scriptoria* in the 14th Century Slavic Balkans: Serbian Writing Activity“ (с. 13–32). В нея авторката анализира културното развитие на няколко големи сръбски манастирски средища, разглеждайки сведения за тяхната ръкописна продукция през XIV в. – както на известните манастири Хилендар и Високи Дечани, така и на скриптория на манастира Студеница, на килията в Карейската кула на Атон, а също и на светогорския манастир „Св. Пантелеймон“. Изследването е базирано върху данни от каталози и публикации, свързани с около 60 ръкописа, и е в предварителен етап, като предстои да бъдат проведени допълнителни задълбочени проучвания.

В статията на Милена Давидович (Белград) „Дечанска књижница у 14.

веку“ (с. 33–58) е изследван книжният фонд на една от най-богатите манастирски библиотеки в Сърбия – библиотеката на Дечанския манастир. Още от основаването на манастира през XIV в. Дечанската библиотека съхранява ценни ръкописи, а чрез ктиторите на манастира – владетели и членове на владетелски фамилии, сред които са основателят на манастира Стефан Урош III Дечански (1285–1331) и членове на семейството на деспот Стефан Лазаревич (1389–1401), библиотеката е била снабдена и с най-добрите светогорски преписи и преводи от тяхната епоха. В статията се обръща особено внимание на работата на монаха/патриарх Ефрем (1311–1400), както и на кописта Данило Левооки.

Нови сведения за ръкописната сбирка на библиотеката на манастира Каракал на Света гора предоставя статията на Кирил Павликянов (София) „New Findings in the Slavic Manuscript Collection of the Athonite Monastery of Karakallou“ (с. 59–92). След като преди повече от две десетилетия авторът публикува опис на славянските ръкописи в манастира¹, днес той допълва данните за тях след повторното им заснемане. В статията е поместено кодикологично и аналитично описание на четири ръкописа, като са приложени и снимки от тях: Slavic 1 – апостол от края на XIII и началото на XIV в. със среднобългарски правопис (междувременно реставриран); Slavic 2 – тетраевангелие от първата половина на XVI в., с молдовски произход; Slavic 3 – евхологий от първите десетилетия на XVII в., с молдовски произход; Slavic 4 – новооткрит от автора избран апостол, преписан в манастира Хилендар през 1682 г.,

¹ P a v l i k i a n o v, C. The Athonite Monastery of Karakallou – Slavic Presence and Slavic Manuscripts. – *Palaeobulgarica*, 25, 2001, 1, 21–45.

сръбски, с ресавски правопис, който е бил предназначен за сръбския манастир Милешева. Авторът представя и кратка съпоставка между откъси от ръкописи Slavic 1 и Slavic 4.

Статията на Явор Милтенев (София) „За книжовните връзки между Атон и Синай“ (с. 93–116) има обзорен характер и включва информация за над петнадесет ръкописа от XIV в. В тях се съдържат приписки с данни за книжовници, както и сведения, от които би могло да се заключи, че са писани в атонските манастири Зограф и Хилендар и са били пренесени в библиотеката на Синайския манастир. Част от тях са получени от висши църковни и светски лица – като дарените от митрополит Яков Серски постен и цветен триод (Sin. Slav. 23 и Sin. Slav. 24) и три други ръкописа, които все още не са идентифицирани. Два тома от новия светогорски превод на октоиха Sin. Slav. 19 и Sin. Slav. 20, както и Sin. Slav. 22 („Богородичник“) са преписани от йеромонах Методий и изпратени на Синай от логотета Гюрг, чието име се споменава в документи от времето на сръбските владетели Стефан Душан (1308–1355) и Стефан Урош (1355–1371). Други ръкописи все още очакват атрибуирането си, но оставените от копистите ценни приписки и колофони, които съдържат важни данни за историята на светогорските преводи от XIV в., са свидетелство за авторитета на атонската книжовна продукция в манастира „Св. Екатерина“ в Синай.

В статията си „Писачите в постния (Slav23) и цветния триод (Slav24) от библиотеката на Синайския манастир „Св. Екатерина“ (с. 117–135) Елисавета Мусакова (София) прави опит да отговори на въпроси, свързани с организацията на Зографския скрипторий, чрез анализ на почерците и украсата на два вече многократно проучвани ръкописа, писани в Зографския манастир и по-

паднали в библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ в Синай. Авторката изтъква значението на двата ръкописа за историята на славянския Триод и добавя детайли, които разкриват възможността, освен копистите Гавриил и Серапион, в работата по преписването и украсата на кодексите да са взели участие и други преписвачи от Зографския скрипторий. Макар и извършено по черно-бели копия, които често не позволяват да се преценят цветовете и други детайли, изследването разкрива (възможните) характеристики на писмото на двамата кописти.

Статията „За един възможен зографски ръкопис с Никоновите пандекти от третата четвърт на XIV в.: ръкопис № 48 от МСПЦ“ (с.137–163) Нина Гагова (София) представя анализ на кодикологичните особености и съдържанието на ръкопис № 48 от колекцията на Музея на Сръбската православна църква в Белград, датиран от 60-те години на XIV в. В този ръкопис се съдържа редакция на втория превод на *Пандектите* на Никон Черногорец, за мястото на чието осъществяване има различни предположения – Търново, Атон или дори Русия. Авторката съпоставя водните знаци на ръкописа с други южнославянски сборници от XIV в. и стига до заключението, че е много вероятно той да произхожда от манастира Зограф. Някои от кодикологичните особености на кодекса го свързват с ръкописите от т. нар. кръг около Лаврентиевия сборник от 1348 г., създадени в България най-вероятно с личното поръчителство на цар Иван Александър (1331–1371) в скрипторските центрове в Парория, Кефаларево и Търново.

Любка Ненова (Благодеевград) публикува нови данни за култа към св. Йоан Рилски в статията си „Ръкописни източници, свързани с почитта към св. Йоан Рилски в Зографската света обител

(XIII–XVI век)“ (с. 165–172). Проучени са общо 14 ръкописа, които съдържат служби, жития, молитви и синаксарни бележки за Рилския светец. В някои от тях авторката открива текстове, които не са отбелязани в описите – молитвено обръщение към св. Йоан Рилски в Зогр. 175 (молитвослов от XVI–XVII в.) и синаксарни бележки за светеца за 19 октомври в ръкопис Зогр. 114 (конволут от три ръкописа от XIV и XV в.), в Зогр. 105 (сборник от XV–XVI в.) и в Зогр. 37 (изборно евангелие от XIV в.).

В статията си „Евтимиеви служебници“ – състав и разпространение“ (с. 173–186) свещ. Козма (Красимир) Поповски (София) посочва, че за Евтимиеви служебници досега са смятани само два ръкописа от библиотеката на Зографския манастир – № 46 („Евтимиев служебник“) и № 103 („Зографски свитък“), и един ръкопис от колекцията на НБКМ, № 231 („Софийски служебник“). Въз основа на определени критерии, които включват текстологични и езикови особености на служебниците, авторът стига до извода, че към тази група трябва да бъдат добавени още два зографски ръкописа – Зогр. 174 и Зогр. 218, както и един кодекс от колекцията на Великата лавра „Св. Атанасий“, известен отдавна в науката – GLZ-13, който предстои да бъде проучен. Към ръкописите, които съдържат Евтимиевата редакция на Диатаксиста и на трите литургии, могат да бъдат причислени също два руски кодекса с южнославянско влияние – Син. 268 и Солов. 1015/1024.

Обект на публикацията на Радослава Станкова (София) „Памети за български и сръбски светци в манастирски ръкописи от XIII–XV в.“ (с. 187–204) са упоменаванията на българските светци Кирил и Методий, Йоан Рилски и западнобългарските отшелници Йоаким Осоговски, Гавриил Лесновски и Прохор Пшински, на търновските светци Петка

Търновска, Михаил Воин, Филотея Темнишка и др., както и на първите сръбски светци Симеон и Сава и архиепископ Арсений, в календарите на библейските литургични книги (евангелия и апостоли) и в календарните църковни книги, предназначени за ежедневно ползване (пролози и минеи), съхранявани в библиотеките на големи манастири на Атон, в България и Сърбия. Разгледаните над 70 ръкописа от периода XIII–XV в. са систематизирани хронологично, както и според принадлежността им към манастирски колекции, като специално внимание е отделено на ръкописите, намиращи се в библиотеките на манастирите Зограф и Хилендар, в които се откриват най-много ръкописи с памети за български и сръбски светци. Представени са данни и за ръкописи от библиотеките на Дечанския и на Рилския манастир, както и от колекциите на манастирите в Лесново, Студеница, Печ, Николяц и др.

Проучването на Елена Узунова (София) „За ръкописите, набавени от Слепченския манастир за славянската ръкописна колекция в Софийската народна библиотека“ (с. 205–217) почива върху материали от архивните фондове на НБКМ – инвентарни книги на библиотеката и документи от фонда на Българския исторически архив (БИА), които се отнасят до набавянето на около 30 ръкописа, свързани със или принадлежащи на Слепченския манастир „Св. Йоан Предтеча“ („Продром“). Слепченският манастир се обособява като книжовно средище през XVI в. В него работят книжовниците Висарион (Варлаам), Висарион Дебърски, Пахомий Слепченски, Матей Слепченски, Сисой и др. В статията са разгледани свидетелства за ръкописи, свързани с дейността на монашеското братство или използвани там от XVI до края на XIX в. Авторката напомня необходимостта, изтъкната от един от големите български археографи

и директор на НБКМ – проф. Маньо Стоянов (1903–1986), книгите, произхождащи от едно книжно средище, да бъдат проучвани паралелно.

В статията си „Книгописная мастерская при псковском Троицком соборе в первой четверти XV века“ (с. 219–230) Анна М. Житенева (Москва) представя резултатите от сравнителното изследване на палеографските, текстологичните и правописните особености на няколко пергаментни ръкописа от първата четвърт на XV в., произхождащи от катедралата „Св. Троица“ в Псков. Според авторката може да се предположи, че по това време там е имало едновременно локален център, в който са създавани летописни съчинения, и скрипторий, където са преписвани литургични и други ръкописи. Тя проучва възможността за съществуването на връзка между характерните особености на ръкописите, писани от трима кописти от псковския скрипторий, и писмото на дякон Лука, работил върху два пергаментни ръкописа, датирани от първите десетилетия на XV в. Въз основа на наблюденията си Житенева предполага, че дякон Лука, който е служил в Свято-Троицката катедрала и е оставил информация за себе си в приписки към ръкописите, е бил както опитен калиграф, така и майстор наставник, обучавал други кописти в традициите на Псковската калиграфска школа от XIV–XV в.

Александър Д. Паскал (Москва) посвещава статията си „Писцы и книжники молдавского монастыря Нямец в XV–XVI в. (Материалы к истории скриптория)“ (с. 231–256) на запазените сведения за ръкописи, изготвени в Нямец, като привлича информация и за книжовни паметници, които не са достигнали до нас. Наблюденията на автора показват, че през XV–XVI в. върху преписването и съставянето на книги в манастира са работили не по-малко от 23 книжовници.

Представена е информация за 59 ръкописа и фрагмента, създадени или свързани с манастира, като 41 от тях са писани само от четирима кописти – Гавриил Урик (26 ръкописа и фрагмента), дякон Теодор Маришескул (8 ръкописа), монах Касиан (4 ръкописа), йеромонах Йоан (3 ръкописа). Останалите 19 ръкописа и фрагмента (включително известните само от споменавания в литературата) са резултат от дейността на 19 други кописти, като имената на осем от тях са неизвестни. Получените предварителни резултати могат да се използват като изходен материал за реконструкция на дейността на скриптория в Нямец през XV–XVI в. Статията включва в приложение цветни снимки на 18 завършващи орнаментални мотива (концовки) на молдовски кописти и книжовници от същата епоха, съхранени в ръкописи от различни съвременни книгохранилища – Бодлеанската библиотека, Библиотеката на Руската академия на науките, Руската държавна библиотека и др.

В статията си „Фрагменты толкований на Евангелие в составе Кормчей“ (с. 257–267) Татьяна Пентковска (Москва) идентифицира четири фрагмента от тълкувания на Евангелието, съдържащи Притчата за сеяча, като част от сръбската Кормчая в редакцията на митрополит Даниил (1522–1539, 1547). Два от фрагментите са извлечения от евангелските тълкувания на Теофилакт Български (в два различни превода), другите два възхождат към *Учителното евангелие* на Константин Преславски (от поучение за 14-тата неделя след Петдесетница). Авторката стига до извода, че включването на откъсите в състава на книга Кормчая е станало по всяка вероятност в Йосифо-Волоколамския манастир, където Даниил е игумен през 1519–1521 г.

Татяна С. Борисова (Атина) представя изследването си „Стихирари XV века из собрания Троице-Сергиевой

лавры и древнеславянска текстова традиция: на материалe антифонов Великой пятници“ (с. 269–280), в което разглежда три ръкописни стихирара от колекцията на Троице-Сергиевата лавра. Изследването е съсредоточено върху антифоните за Велики петък. Според своите типологични и текстологични особености редакцията, представена в трите анализирани стихирара, съответства на запазената в руски триод и стихирар от XII–XIV в. ранна източнославянска традиция. По-ранната редакция, която може да се определи от присъствието на кръстобогородичния тропар на предпоследно място във всеки антифон, вероятно е възникнала в България в процеса на извършеното в Преслав редактиране на богослужебните книги, но е запазена до края на XV в. единствено в Русия. Авторката описва как по-ранната традиция на стихирара се съчетава с новата атонска версия, възпроизведена в Триода, при което се появяват множество варианти на текстовете в руските ръкописи от XV в., резултат от т.нар. „компилационна активност“.

На разпространението на Скитския устав се спира Елена В. Белякова (Москва) в статията „Скитский устав в монастырской книжности XIV–XV в.“ (с. 281–302). Въз основа на повече от 20 ръкописа, датирани от XIV–XV в., авторката проследява пътищата на Скитския устав, тръгвайки от Атон, където в колекцията на манастира Хилендар се открива най-ранният ръкопис на типика, датиран от XIV в., и стигайки до библиотеките на големите руски манастири. Най-ранните ръкописи, които се свързват с разпространението на типика, съдържат съчинения на патриарх Евтимий Търновски и Григорий Синаит и съпътстват Второто южнославянско влияние в Русия. Специално внимание авторката отделя на включването на текстове от Псевдононара в ръкописи, съдържащи Скитския

устав, от втората и третата четвърт на XV в. Текстът му, според авторката, попада също в състава на западноруската Кормчая и в Псалтира с последования във версиите, които се разпространяват и на Балканите, и в Русия.

В статията „Жития русских столпников преподобных Никиты Переславского и Саввы Вишерского на материалe ОР РГБ“ (с. 303–314) Татьяна Е. Зинкевич (Москва) прави опит да атрибуира *Похвалното слово за Никита Переславски (Никита Стълпник)*. Въз основа на сравнителен анализ на текста му с *Похвално слово за св. Сергей Радонежки* от Епифаний Премъдри, включени в ръкописи от XV в. от библиотеката на Троице-Сергиевата лавра, авторката прави предположение, че *Похвалното слово за Никита* е написано в края на XV в. Тя открива текстологична близост между него и *Похвалата за Сергей Радонежки*, а също така представя хипотезата, че мястото на неговото създаване е Троице-Сергиевата лавра. Сравнявайки *Житието на Никита* и *Житието на Сава Вишерски* от Пахомий Логотет, авторката посочва някои характерни особености на руските жития на стълпници, изразени в събитийни и мисловни топоси. Наред с традиционните елементи обаче, откривани в подобни агиографски текстове, *Житието на Никита Переславски* съдържа топоси, които го отличават от останалите жития на стълпници.

Александра В. Духанина (Москва) в статията „Рукописная традиция *Жития Стефана Пермского* в Кирилло-Белозерском монастыре“ (с. 315–332) се спира на ръкописите, в които се среща *Житието на св. Стефан Пермски* (1340–1396), създадено в Кирилло-Белозерския манастир от Епифаний Премъдри. Най-ранният пълен препис от Епифаниевата редакция на житието, в която е запазено името на автора, се открива в ръкопис, произхождащ от

същия манастир, датиран от 70-те г. на XV в., където този текст е бил преписван и се е използвал в богослужението и през XVI в. Първата проложна редакция на житието, написана от Пахомий Логотет, също получава популярност и е преписвана в манастира, а в ръкопис от Псков от края на XV и нач. на XVI в., свързан с Кирило-Белозерския манастир, се открива текст, който е преработка на първата глава от *Житието на Стефан Пермски*.

Ирина М. Грицевская (Сиктивкар) и Вячеслав В. Литвиненко (Прага) публикуват изследването „Монастырский и мирской пути спасения в русской книжности XV в.“ (с. 333–340). В него се обръща внимание на два акцента, свързани с есхатологическите търсения през XV в. в Русия. Първият е обусловен от предписанията на Йерусалимския устав, чието преписване и разпространение и в манастири, и в градски храмове показва използване на унифицирани аскетически правила за монашески живот, възприемани като водещи към спасението. Вторият акцент е представен в съчинението *Слово о различных образах спасении и о покаянии* (разпространяващо се в сборника Измагд и Софийската кормчая). Според авторите покаянието като път към спасението в разглеждания текст има не църковно-дисциплинарен, а изключително нравствен характер, което разкрива алтернативен модел на есхатологическите представи в Русия през разглежданата епоха.

В статията на Мария В. Корогодина (Санкт Петербург) „Епископские монастыри и Правила Константинопольского синода 1276 года“ (с. 341–350) се разглежда въпросът до каква степен епископите, които резидират в различни манастири в Русия през втората половина на XIII в., могат да налагат своята власт върху манастирския живот. По този и други въпроси Сарайският (Переславски) епископ Теогност търси ре-

шението на Константинополския синод от 1276 г. Според авторката преписваните и разпространявани в руски превод до XV в. *Отговори на Константинополския синод на въпросите на епископ Теогност*, които допускат възможността епископът да може да организира съд в манастира, както и да премести манастир по своя преценка, дават представа за подкрепата, която синодът оказва на местните епископи. Това, от своя страна, подпомага създаването и укрепването на нови културни, духовни и политически центрове в Русия през XIII–XV в. В по-късна епоха разглежданият откъс от *Отговорите на Константинополския синод*, който засяга живота в манастирите, вече не е включван в руската редакция на техния текст и това според авторката се свързва с настъпването на времена, когато манастирите в Русия се сдобиват с повече независимост от църковните архiereи.

Статията „Монастырские библиотеки и состав церковной элиты в России XVI века“ (с. 351–370) на Андрей С. Усачев (Москва) внася нови щрихи към историята на Руската църква през XVI в., свързвайки големината на манастирските библиотеки и възможностите за образование, които предлагат някои манастири, с броя на монасите, произхождащи от тях, които са били избрани за висши духовни ръководители. Според статистическите данни, представени от автора на изследването, не статутът на манастира в църковната йерархия, нито неговото материално положение определят обема на библиотеката му. Авторитетът на манастири като Троице-Сергиевата лавра, Йосифо-Волоколамския манастир и Кирило-Белозерския манастир, чийто статут съвсем не е сред най-издигнатите в разглеждания период (в сравнение с манастири, издържани от владетелския двор), се дължи най-вече на възможностите за получаване на отлично образова-

ние на монасите в тях. Авторът отчита, че този фактор е сред причините една трета от висшите духовници, ръководили Руската църква през разглеждания период, да идват от тези три манастира или да са били обучавани там.

Марина С. Крутова (Москва) в статията си „Афонские рукописи в собрании Виктора Григоровича Российской государственной библиотеки“ (с. 371–385) прави преглед на 23 славянски ръкописа, намерени от В. И. Григорович (1815–1876) по време на неговите пътувания до различни манастири на Атон. Ръкописите днес се съхраняват в отделна сбирка (фонд № 87) в Ръкописния отдел на Руската държавна библиотека, който включва и архивни документи за живота и дейността на учения – писма и документи, свързани с пътуванията му до Атон, каталог на библиотеката му и др. Сред най-ценните ръкописи е Мариинското глаголическо евангелие (РГБ, ф. 87, № 6), открито от Григорович в скита „Успение Богородично“ (Ксилургу) на Атон, реставрирано в библиотеката през 2017–2020 г. Авторката известява също,

че през 2021 г. във фонда на името на П. И. Севастьянов в Руската държавна библиотека са постъпили и ценни планове и карти на атонски манастири от XIX в.

Научният проект „Манастирските библиотеки в южнославянските земи и Русия през XIV–XVI в.“ и изследванията, направени във връзка с него, допринасят за по-задълбоченото проучване на манастирското книжовно наследство в славянския свят, на връзките и взаимоотношенията между светогорските манастири, големите манастирски библиотеки на Балканите, библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ в Синай, както и големите руски манастирски средища. Многобройните научни разработки по проекта, представени по време на международната научна конференция, проведена се през 2021 г., част от които са включени в този сборник, разширяват представата за книжовната продукция на известни манастирски скриптории, а също така и въвеждат в обращение нови данни за ръкописи, книжовни средища, книжовници и култове към южнославянски и руски светци.

Е л и с а в е т а Н е н ч е в а
Институт за литература –
Българска академия на науките, София
elis.nencheva@abv.bg